

Трансформація відносин власності в аграрному секторі економіки України

Вступ. Останні фундаментальні соціально-економічні трансформації на пострадянському просторі примушують з принципово нових позицій розглядати роль і вплив фактора реформ у країнах на перехідному етапі становлення ринкової економіки. Особливо важливим є аналіз подібних процесів стосовно динаміки еволюції (або занепаду) аграрної сфери в силу притаманної тільки їй специфіки як унікального соціально-економічного цивілізаційного елементу. Ще більш специфічним є розгляд даних проблем відносно вітчизняного сільського господарства.

Тому розвиток трансформації відносин власності в АПК – одне із найактуальніших завдань, що стоїть перед економічною аграрною наукою. [1]

Питання відносин власності знайшли своє відображення у наукових працях П.І. Гайдуцького, М.В. Гладія, П.Т. Саблука, В.Я. Месеся-Веселяка, М.М. Федорова, М.Й. Маліка, О.М. Онишенка, В.В. Юрчишина. На думку академіка П.Т. Саблука, відносини власності дозволяють найбільш повно реалізувати ідею заохочення людини до творчої праці. [2]. М.М. Федоров зазначає, що головним в відносинах власності слід вважати спонукальні мотиви договірних сторін, оскільки вони зацікавлені в одержанні як найбільшого зиску з оренди землі: орендодавець – одержати якомога вищу орендну плату, зберегти при цьому якість земельної ділянки; орендар – одержувати максимальний урожай протягом тривалого періоду. [3].

Викладення основного матеріалу. Відродження оренди землі (після колективізації 30 – х років) відбулося лише у 80 роках ХХ ст. з прийняттям Закону „Про власність”. Оренда мала форму внутрішньогосподарської. Рослинницькі ланки колгоспів і радгоспів були наділені правом тимчасового користування земельною ділянкою. При цьому орендарі позбавилися права вільного розпорядження виробленою продукцією і доходами від її реалізації.

Оренда землі в Україні законодавчо врегульована Земельним кодексом Української РСР, який був прийнятий 18 грудня 1990 року. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 року визначив три форми власності на землю – державну, колективну і приватну й запроваджував право землі. Орендодавцями землі було визначено ради народних депутатів і власників землі. Земля могла надаватися в оренду: в короткострокове користування – до трьох років і довгострокове – до п'ятидесяти. [4].

Відповідно до Указів Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10.11.1994 р. та „Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” від 8.08.1995 року проведено паювання сільськогосподарських угідь з видачею членам колективних сільськогосподарських підприємств і пенсіонерам з їх числа сертифікатів на право на земельну частку (пай).

Перехід агропромислового комплексу до ринкової економіки зумовлює, перш за все, реформування відносин власності й формування на цій основі нових підприємницьких структур. Завдання полягає в тому, щоб на базі власності, як системи відносин між усіма суб'єктами виробництва, створити нові організаційно-економічні форми господарювання.

Станом на 1 січня 2005 року в процесі реформування сільськогосподарських підприємств створено 21,6 тис. нових господарських формувань ринкового спрямування, в тому числі: 7,3 тис. – товариства з обмеженою відповідальністю (33,8% всіх новоутворених формувань), 4,5 тис. приватних (приватно-орендних підприємств – 20,8%), 0,8 тис. – акціонерних товариств (3,7%). 2,0 тис. – сільськогосподарських кооперативів (9,2%), 4,3 тис. – фермерських господарств (20,0 %) і 2,7 тис. – інших суб'єктів господарювання (12,5%).

В аграрній сфері продовжуються трансформаційні процеси на рівні підприємницьких структур, в результаті чого реально почали формуватися три основні їх типи: 1) невеликі особисті та фермерські господарства; 2) середні, в

основному приватні підприємства, господарські товариства та розширені за рахунок оренди земельних паїв фермерські господарства; 3) великі сільськогосподарські підприємства, переважно корпоративного типу, які широко застосовують оренду землі та майна.

Переломним етапом у розвитку оренди землі став Указ Президента України від 3 грудня 1999 року „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”. Указом врегулювалося питання оренди земельних часток (паїв), спрощувався порядок реєстрації договорів оренди, що дало можливість значно прискорити темпи створення нових агроформувань, заснованих на базі приватної власності на землю. Земельний кодекс 2002 року закріпив положення цього Указу Президента і сприяв подальшим позитивним зрушенням.

За даними Держкомзему України, станом на 1.01.2004 року в державі створено 20067 сільськогосподарських підприємств, з них найбільшу питому вагу (36,3 %) займають господарські товариства, 21 % - приватні (приватно-орендні) підприємства. Понад 5,2 млн. селян, або 82 %, реалізували своє право на землю через орендні відносини. В оренду передано 21 млн. га землі. Порівняно з 1998 роком площа орендованих земель у 2003 році зросла в 25 разів. Загальна сума витрат за договорами оренди за 2003 рік становила 2,4 млрд. грн., а середній розмір орендної плати за рік – 11,6 грн.

Активного розвитку набули орендні відносини. Майже 6,2 млн. громадян, які (одержали земельні сертифікати, 4,07 млн., або 65,7%, уклали договори оренди. Проте якщо в Рівненській області договори оренди уклали 97% власників земельного паю, у Запорізькій — 91, Тернопільській — 78, Закарпатській — 74, Вінницькій — 81, Житомирській — 83, Львівській — 70, то в Криму та Чернігівській області — лише по 54%. Як показали дослідження, селянин не відчув інтересу до своєї власності.

Розмір орендної плати встановлюється на рівні одного відсотка від грошової оцінки майна і землі й в основному визначається в натуральній та

вдобрітковій формах. Окремі господарства й приватні підприємства сплачують орендну плату понад один відсоток.

Пореформений розвиток аграрного підприємництва супроводжується труднощами, які пов'язані з відродженням аграрного виробництва і життя на селі. Внаслідок нерішучих дій центральних органів влади щодо формування законодавчо-нормативної бази поетапного освоєння ринкових відносин, різкого послаблення державного управління розвитком агропромислового комплексу і порушення диспаритету цін на сільськогосподарську й промислову продукцію, розроблені напрями реформування виконані лише на третину, що й стало причиною недосягнення очікуваного приросту сільськогосподарської продукції.

Трансформаційні процеси на селі не супроводжуються поступовими якісними змінами в системі економічних відносин. Створене за роки реформування інституційне забезпечення не завжди знаходить належне розуміння і підтримку з боку чиновників. Перемагають корпоративні інтереси, що гальмують процес демократизації економічних відносин на противагу суспільним, внаслідок чого конструктивні зрушення на селі не можуть здолати руйнівний потенціал.

Селяни поставлені в залежність від керівників структур, що організують свою діяльність на основі оренди. Керівник такої структури неподільно користується селянським майном і землею не ризикуючи своєю власністю (а вона в сукупному капіталі становить 0,1 — 1,0%) й одержує право розпоряджатися новоствореною вартістю на свій розсуд. Такий тип відносин не має нічого спільного з ринковими відносинами і створює на одному полюсі пролетаризоване селянство, а на іншому — поміщицький прошарок. З порушенням правил гри відбуваються процеси формування ефективного господаря-власника, створення сприятливого економічного середовища та залучення внутрішніх резервів підвищення ефективності.

Щоб показати значимість оренди і орендної плати відносно механізму мотивації трудової діяльності в сільському господарстві, потрібно звернути увагу на сучасний статус селянина-працівника щодо власності (об'єкта оренди — майна і

землі) та способу її використання, а також значимість орендної плати як певної статті доходу. Засновники нових форм господарювання на селі не відчують гострої потреби в тому, щоб власники орендованих ними земельних і майнових паїв працювали в даних підприємствах. Це підтверджує думку про те, що орендна плата не застосовується в ролі стимулу для працівника, бо не всі є власниками орендованих підприємствами майна і землі, підприємці розуміють її тільки як статтю витрат. Для селянина ж орендна плата виступає лише як стаття доходу, незалежно від того чи є він працівником підприємства, що орендує його власність.

Селянин-власник, що є орендодавцем стосовно підприємства, в якому працює, вважається найманим працівником (крім виробничих кооперативів). У такому статусі селянин працюватиме не задля підвищення розміру орендної плати за використання підприємцем-орендарем своєї власності, а лише за заробітну плату, яку може одержати за виконання своїх безпосередніх професійних обов'язків (табл. 1). У структурі орендної плати за майно і землю оплата грішми становить близько 10—15%, решта — оплата натурою і послугами.

На нашу думку, орендна плата зважаючи на її розмір не формує ні трудовий, ні економічний інтерес. Крім того є необхідність забезпечення контролю з боку власника за використанням об'єкта оренди, оскільки простежується монополія підприємця-орендаря на робочі місця (більше немає де працювати); низька орендна плата вважається однією із статей витрат; праця в сільськогосподарських підприємствах має характер найманої і не всі працівники є орендодавцями; навіть за умови, що власник об'єкта оренди працює в орендаря, він не може вплинути на розмір орендної плати, тому не здатний одержати об'єктивний її розмір. Простежується тенденція до зменшення сум нарахування орендної плати за майно. Якщо в 2001 році було нараховано 127,5 млн. грн., то у 2004 — му — 83,3 млн. грн., тобто суми нарахувань за чотири роки зменшилися майже на 35%. Викликає занепокоєння стійка тенденція невиконання договірних зобов'язань, відсоток виконання яких знижується: у 2001 році він становив 87 а у 2004 році — лише 75%. Слід зазначити, що лише у Закарпатській та Миколаївській областях

виконання договірних зобов'язань досягає 100%, а, наприклад, у Хмельницькій області — 45%.

Таблиця 1.

Стан виплати і структура орендної плати в сільськогосподарських підприємствах України

Показники	Рік			2004 в % до 2001
	2001	2002	2003	
1. Майнові паї:				
належить до виплати за договорами оренди, тис. грн.	131779	117639	83345	63,2
виплата за договорами оренди, %	71	68	75	+4%
фактично виплачено – всього, тис. грн.	93492	79769	62107	66,3
У тому числі, тис. грн.: грішми	13088	9421	11611	88,7
зерном	37268	28661	18293	49,1
іншою продукцією	24660	21170	17850	72,4
послугами	21286	20517	14352	67,4
2. Земельні паї:				
належить до виплати за договорами оренди, тис. грн.	2020881	2413956	2263668	112,1
виплата за договорами оренди, %	93	88	93	±0%
фактично виплачено – всього, тис. грн.	1873268	2130182	2104749	112,4
У тому числі, тис. грн.: грішми	181209	120082	217491	120,0
зерном	1108872	1315145	1354896	122,2
іншою продукцією	393945	501586	401320	101,9
послугами	189242	193369	131042	62,3

* Дані Міністерства аграрної політики України станом на 01.01.02., 10.02.03 і 01.01.05.

При всій важливості власності як економічної і правової категорії, яка суттєво впливає на процеси управління майном, не можна ставити ефективність і результативність управління виробництвом у пряму залежність від форм власності на основні засоби, на землю. Як показав досвід реформування власності в аграрному секторі економіки в 2001—2004 роках, зміна власності та форм господарювання не сприяли значному економічному росту виробництва і поліпшенню якості продукції.

Формування підприємницьких організаційно-правових структур у системі агропромислового виробництва є складним і суперечливим. З одного боку специфічна соціальна спрямованість багатокладності в підприємницькій діяльності, що лежить в основі різних соціально- і економічно-домінуючих

господарських формувань, побудованих на відносинах власності й є основним фактором розвитку агробізнесу. З іншого боку, щоб суб'єкти підприємницької діяльності агропромислового виробництва мали можливість реалізувати свої функції, необхідно забезпечити правові, організаційні, економічні, соціальні умови, що відповідають вимогам ринку.

Радикальні зміни в сільському господарстві в 2000 році пов'язані в першу чергу з Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року, який активізував реформування відносин власності в сільському господарстві шляхом реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватного господарювання. Указом Президента України № 62 «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» від 29 січня 2001 року реально запроваджено документальне посвідчення прав власності на майновий пай та вільного розпорядження ним. У процесі реформи з національного фонду, який до початку реформ знаходився в державній власності, у приватну власність передано 70,5% сільськогосподарських угідь, або 29,5 млн. гектарів. На початку грудня 2002 року вже видано 2,9 млн. державних актів, або 43,5% від кількості громадян, які отримали земельні сертифікати.

При здійсненні реформування земельних відносин в Україні практично сформувалася нова структура організації сільського господарства (табл.2).

З метою підтримки господарств запроваджено фіксований сільськогосподарський податок, завдяки чому податковий тиск на них зменшився на 1,4 млрд. грн. на рік.

У процесі реформування із сільськогосподарських підприємств було списано боргів, у тому числі з колишніх КСП, на суму 7 млрд. грн., реструктуризовано понад 1,6 млрд. грн. боргових зобов'язань. Крупно масштабні земельні перетворення та виникнення нових агро формувань у перші роки забезпечили позитивні результати.

Таблиця 2.

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2004 році

Показники	всього	відсотків до загальної кількості
Всього підприємств	58575	100,0
Господарські товариства	8172	14,0
Приватні підприємства	4054	6,9
Виробничі кооперативи	1727	2,9
Фермерські господарства	42533	72,6
Державні підприємства	359	0,7
Підприємства інших форм господарювання	1694	2,9

Послідовне запровадження інституту приватного господарювання та ринкових механізмів дало змогу сільськогосподарським підприємствам нарощувати обсяги валової продукції. Практично протягом 2002-2004 років сільське господарство завершувало кожний господарський рік з позитивними фінансовими результатами

Висновки. Агропромисловий комплекс України повинен представляти собою структуризовану, соціально орієнтовану. Економічно високоефективну, екологічно стійку, інтегровану в світовий економічний простір систему, в якій поєднується виробництво сільськогосподарської продукції, її промислова переробка і реалізація. У зв'язку з цим важливими чинниками його подальшого реформування і розвитку є наступні: підвищення і стабілізація загального рівня економічного розвитку країни та окремих її територій; повноцінне використання природних умов при виробництві сільськогосподарської продукції; покращення структури земельного фонду і його використання; залучення новітніх технологій запропонованих науковою сферою; врахування особливостей розселення жителів України для забезпечення виробництва кваліфікованим трудовим потенціалом; вирішення проблем забезпечення потреб кожного внутрішнього регіонального ринку у виробництві агропромислової продукції тощо.

З даних позицій, структурна перебудова аграрного сектору в своїй основі повинна формуватися на принципах збалансованого та

взаємопов'язаного розвитку усіх його галузей, при максимальному впровадженні у виробництво найновіших досягнень науково-технічного процесу, світового досвіду, найбільш прогресивних форм економіки і організації виробництва на основі першочергового розв'язання наступних актуальних проблем:

- розробки регіональних програм розвитку аграрного сектору;
- посилення реалізації законів стосовно власності на землю та запровадження жорстких механізмів реалізації права на її власність;
- розробки правових механізмів реструктуризації підприємств усіх форм господарювання у випадку їх неспроможності рентабельного ведення господарської діяльності;
- подальшого розвитку кооперації;
- впровадження сучасних ринкових методів господарювання — менеджменту та маркетингу;
- державного регулювання аграрної економіки шляхом ефективнішого використання цінових важелів, фінансово-кредитної і податкової системи;
- розвитку ринків сільськогосподарської продукції, матеріально-технічних ресурсів та послуг.

Список використаної літератури:

1. Саблук П.Т. Арендные отношения: опыт и перспективы развития. / Проблемы экономического труда и социального развития села. // Материалы Всесоюзного координационного научно-методического совещания. — К.; 1991. — С. 24.
2. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні. — К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. — С. 78.
3. Федоров М.М. Розвиток орендних земельних відносин // Економіка АПК. — 1999. - № 1. — С.102.
4. Формування ринку землі в Україні / За ред. А.С. Даниленка, Ю. Д. Білика. — К.: Урожай, 2002. — С. 64.